

SELÇUKLU TARİH VE MEDENİYETİ ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
IV

GÜVEN MATBAASI
ANKARA - 1975

ALP ARSLAN ZAMANI BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU DİNİ SİYASETİ

Mehmet Altay KÖYMEN

GİRİŞ

DİN VE DEVLET

Selçuklu devrinde din adamları devletin dışında kendi aralarında teşkilâtlanmış bulunuyorlardı. Gerçekten, her din adamı, ya dört sünnî mezhepten birine, ya bir şeyhin başında bulunduğu bir tarikata, yahut da herhangi bir fikrî veya felsefî cereyana (*mutezile*) v.s. mensup idi. Muayyen bir mezhebin, tarikatın ve cereyanın içinde bulunanlar arasında son derece kuvvetli bir tesânüd ve sınıf şuuru vardı¹. Diğer taraftan, muhtelif mezhepler ve tarikatlar arasında bazan çatışmaya kadar varan mücadeleler oluyordu. Sükûn ve âsaiyi bozmadıkları müddetçe, devlet mezhep ve tarikalara pek karışmıyordu. Bunun neticesi olarak her mezhep ve tarikat kendi hayatını yaşıyordu. Ancak bu mücadeleler, sosyal düzeni ve âhengi sarsıcı bir mahiyet aldığı zaman, devlet, otoritesini kullanır, şu veya bu taraf lehine müdahale ederdi. Bu hususta aşağıda misâller verilecektir.

¹ Tasânüt çeşitleri, bu arada dinî tesânüt ve mahiyetine dâir fikir edinmek için bk. H. Ritter, *Irrational Solidarity Groups*, Oriens, I/1, s. 1-44.

Bir mezhebin veya bir tarikatın başında bulunan bir din adamı, bâzan büyük şöhet kazanırdı. Bu takdirde bu din adamının nüfuzu, yalnız müridlerine münhasır kalmazdı; o, halk kitleleri arasında da büyük bir hayranlar gurubuna sahip olurdu. Bu nüfuz, çok defa bununla birlikte gelen servet, belirli ailelerde babadan oğula sürer giderdi.

Selçuklular iktidara geldikleri zaman, yalnız mezhep ve tarikat şeyhleri değil, devlet hizmetinde vazife alanlar bile, artık babadan oğula irsen intikal eden aileler halinde taazzuv etmiş bulunuyorlardı. Bu sebeple daha önce meselâ Sâ m â n o ğ u l l a r ı ve G a z n e l i l e r Devletleri hizmetinde vazife alan aileler, çok defa Selçuklu Devleti hizmetinde de vazife almağa devam ettiler. Bununla beraber, Selçukluların daha önce tanınmamış kimseleri hizmete alarak, meşhur ettikleri de olmuştur. Şu halde, Selçuklu Devleti, kendisinden önceki devletlerin dinî siyasetlerini aynen tatbik etmemiştir. Başka bir deyimle, Selçuklular kurulu dinî düzende de değişiklikler yapmışlardır. Esasında Selçukluların din adamlarına karşı davranışları ve tutumları kendilerinden önceki zamanlardan çok farklıdır. Yeni kurulan devlet, desteklerini sağlamak maksadiyle, din adamlarına karşı çok daha cömert davranmıştır. Bunun neticesi olarak, devlet teşkilâtında vazife almış olsun veya olmasın, binlerce din adamı Sultanın ve devlet erkânının teveccüh ve himayelerine nâil olmuşlar, devlet hazinesinden Selçukluların önce hiç bir devlette görülmemiş ölçüde, çok defa hayatları boyunca devam eden, tahsisat almışlardır. Daha verdiğimiz bu bilgi, Selçuklu Devleti'nin, din adamlarına karşı belirli bir siyasete sahip olduğunu göstermiştir sanırız.

I

TUĞRUL BEY ZAMANINDA DEVLETİN DİNİ SİYASETİ

Devlet, Alp Arslan zamanında belirli bir dinî siyasete sahip olmuştur. Selefî ve amcası Tuğrul Bey zamanı ise, başlıca vezir Amîdül-Mülk Kündürî'nin yüzünden bir süre

karışıklık içinde geçer: Vezir akide bakımından mütezile'ye mensuptu. Sonra Nişâpûr reisi Ebu Sehl. b. Muva ffa k'ın vezir olmasından çekinmekte idi. Bu iki âmilin tesiriyle o, dinden Tuğrul Bey'den, bid'at sahiplerine mimberlerden lânet edilmesi fermanını aldı. Buna dayanarak, mimberlerde Şafîiler'le bir kısım Hanefîler'e ve onların dayandığı Eş'arîliğe karşı lânet edilmeğe başlandı. Böylece Selçuklu veziri hem dinî, hem de siyasî rakiplerinden kurtulmuş olacaktı. Nişâpûr reisi hakikatı Rey'de bulunan Tuğrul Bey'e izah etmek için çok uğraştı ise de, muvaffak olamadı. Üstelik aradan çok geçmeden, aşağıda kendilerinden muhtelif vesilelerle bahsedeceğimiz reis Fırâtî, Ebu'l-Kasım Kuşeyrî, İmâm ül-Haremeyn Cüveynî ve Ebu Sehl. b. Muva ffa k'ın hapis ve sürgün edilmeleri için Tuğrul Bey'den yeni bir ferman geldi. Bunlardan İmâm ül-Haremeyn batıya kaçmaya muvaffak oldu ise de, Fırâtî ile Kuşeyrî, Nişâpûr kalesine hapsedildi. Fermanın gelişi sırasında Nişâpûr'da bulunmadığı için tevkif edilemeyen İbn Muva ffa k hareketine geçerek, Fırâtî ile Kuşeyrî'yi hapisten kurtardı. Tuğrul Bey'e teslim olan İbn Muva ffa k tevkif oldu. Ebu'l-Kasım Kuşeyrî ile İmâm ül-Haremeyn'in hatta buldukları yıl, onlar gibi baskı karşısında batıya göç eden ve hac farîzesini yerine getiren Şafîî ve Hanefî mezhebinden kadî sayısının 400 olduğunu söylemek, girişilen tâkibatın mâhiyet ve şumulü hakkında bir fikir verebilir².

II

ALP ARSLAN ZAMANINDA DEVLETİN DİNİ SİYASETİ

Alp Arslan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçişi, veziri Nişâpûr-Mülk'ün de yardımı ile devletin dinî siyasetini esasından değiştirdi. Daha doğrusu,

² Bu hususta daha mufassal bilgi almak için bk. Mehmed Şerefeddin (Yalıtıkaya), *Selçukîler Devrinde Mezâhip*, *Türkiyat Mecmuası*, I (19-25), s. 101-106. (Başlıca Sübkî'ye istinaden).

imparatorluğun kuruluşunda takibettiği siyasete döndü: Alp Arslan zamanında devlet Sünnî mezhepleri ve bilhassa Hanefîliği ve Şafiîliği himâye ediyordu.

Selçuklu devleti, dinî bakımdan Şiî hâkimiyetine karşı bir tepki idi. Tuğrulbey zamanında ârızî olarak bu gayesine aykırı dinî siyaset takip edildikten sonra, Alp Arslan zamanında tekrar doğru yolun tutulduğu görülmektedir.

Alp Arslan zamanında devletin dinî siyasetini :

1) İmparatorluk içinde,

2) İmparatorluk dışında olmak üzere başlıca iki noktada toplamak mümkündür. Alp Arslan'ın, imparatorluk içinde Müslümanlara karşı takibettiği siyasetle, fetihler esnasında Müslümanlara ve Müslüman olmayanlara, bilhassa Hıristiyanlara karşı takibettiği siyaset arasında, şüphesiz, büyük fark vardı. Bu sebeple biz, Selçuklu hükümdarının önce, imparatorluk sınırları içinde takip ve tatbik ettiği siyaseti ele alacağız.

A — Alp Arslan Zamanında İmparatorluk İçinde Takibedilen Dinî Siyaset

Din adamlarının büyük bir çoğunluğu, devlet teşkilâtı dışında kendi hayatlarını yaşıyorlardı. Bunlar üzerinde devletin herhangi şekilde kontrolü veya tesiri söz konusu değildi. Bu sebeple, imparatorluk içinde din adamlarına karşı takibedilen siyaseti anlatmadan önce, din adamlarının hayat ve faaliyetlerini, devlete karşı tutumlarını belirtmek şüphesiz yerinde olacaktır.

1) Din Adamlarının Devlet Teşkilâtı Dışında Hayat ve Faaliyetleri

Din adamlarının devlet teşkilâtı dışında nasıl bir hayat sürdürdüklerini ve ne gibi faaliyette bulduklarını, birbirlerine karşı tutum-

larını ele almak, bunlar içinden devlet teşkilâtında vazife alanların ne gibi maddî ve manevî değişikliklere uğradıklarını belirtmek için şüphesiz faydalı olacaktır. Biz, önce devlet teşkilâtı dışında kalan din adamlarının özel hayatlarından bazı sahneleri ortaya koyacağız, sonra da meşguliyet sahalarına dâir fikir vermeğe çalışacağız.

Din Adamlarının Hususî Hayatlarından Sahneler

Alp Arslan zamanını idrâk etmiş olan din adamlarının hayatlarının müşterek noktaları, umumiyetle dindar olmaları teşkil eder. Onlar hayatlarını ibadetle, bir de aşağıda görüleceği üzere, dinî ilimlerle geçiriyorlardı. Bu arada kasten fakr-u-zaruret içinde yaşayanlar da bulunuyordu.

Meşhur bir zâhid ve fakih olan birinin yaşayışı, buna tipik bir misâl teşkil etmektedir³. Faziletine, doğruluğuna rağmen, gösterişten uzak ve kendi içine kapalı bir hayat süren bu din adamının, sâde bir gömleği (*kamis*), bir kuşağı (*mantaka*) ve bir de sarığı (*mendil*) vardı. O, 30 yıldan fazla bu kadcılık eşya ile yetinmişti. Bununla beraber kendisi ilimde (*ilmü'l-yakîn*) en yüksek dereceye ulaşmıştı. Seyyidlerle ve Alevî nakibleriyle yakın dostluğu vardı. Ona zamanının teki gözüyle bakılıyordu.

Diğer bir fakih ve muhaddisin yaşayışı da dikkate şayandır⁴. Bu din adamı ilim alanında bir şeyler öğrendikten sonra zâhidlik yolunu tutmuş, kimse ile görüşmeyerek, bir hankah (*savma'a*)'a çekilmiştir. Daha sonra o, Nişâpûr civarında bulunan Enderez köyünde 30 yıla yakın yaşayarak, ibadetle meşgûl olmuştur; yalnız kendisinde kuvvet bulduğu sürece, Cuma namazlarında bulunmuştur; ihtiyarlayınca, Cuma namazına da katılamaz olmuştur. Etraftan kendisini ziyarete gelirler ve teberrük ederlerdi. Kendisinin ekip-

³ Ali b. Muhammed Ebû'l-Hasan (Doğm. 397 — ölm. 497). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, *es-Siyâk*, nşr. R. Frye, London, 1965, 67 a-b.

⁴ Abdü'l-Ganî b. el-Hâc el-Hûsemî Ebû Muhammed (ölm. 460 küsur). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 56 b-57 a.

biçtiği İbrahim Halil tohumunu büyütür ve ondan yaptığı ekmekle yaşardı. Bununla beraber kibar ve hoş sohbet bir şeyh idi.

Bu arada fakir hayatı sürenler bulunduğu gibi^{4a}, zengin oldukları halde, kıt - kanaat yaşayanlar da vardı⁵.

İlim adamları da bu esasa uyuyorlardı. Meselâ N i ş â p û r N i z â m i y e m e d r e s e s i'nde müderrislik eden bir din adamı⁶, yazın kışlık elbise, kışın da yazlık elbise giymezdi; fakat bazen birbiri üstüne giyerdi; yaşamasına, yiyip içmesine hiç dikkat etmezdi.

Bununla beraber, bütün din adamları, yukarıdan beri verdiğimiz misâllerde olduğu gibi, takdir edilen bir hayat sürmüyorlardı. Onlar arasında garip âdetleri ve yaşayış tarzları ile dikkati çekenler de vardı: Aynı zamanda şâir ve filozof olan bir fakih⁷ içinde yaşadığı evde her yıl bir değişiklik yapardı. Meselâ, bir defasında sofayı ev, evi sofa haline getirirdi. Evinin tertip ve tezyini için külliye para sarfederdi; ertesi yıl yine değiştirirdi. Bu türlü hareketinin sebebi kendisinden sorulduğu zaman, evinden hiç dışarı çıkmadığını, onu aynı şekilde görmekten sıkıldığını, bu sebeple her yıl bir şekle soktuğunu söyler, başkalarının ise muhtelif işler (pazar, memuriyet, hizmet ve dihkanlık) için evlerinden çıktıklarını ilâve ederdi.

Babası da ileri gelen fakihlerden olan bir din adamı⁸, kıt - kanaat yaşama prensibine hiç riayet etmyiordu. Bu sebeple kendisi fıkıh ilminden nasibi olduğu halde, kemal ve akıldan mahrum olmakla itham ediliyordu. Kapı kapı dolaşır, pazarlarda yemek yerdi; üstelik kendi-

^{4a} A b d u l l â h b. M u h a m m e d E b û B e k r, özel medresede müderris olduğu hâlde fakirlik içinde yaşar, devlet hizmetine girmekten ve devlet parası almaktan kaçınırdı (ölüm tarihi meçhul). Bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 34 a - b.

⁵ Msl. A b d ü'l - H a m î d b. A b d u'r - R a h m â n C e v z î (?) (ölm. 460 küsür). Bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 53 a - b.

⁶ H a s a n b. A h m e d S e m e r k a n d î (doğm. 409; ölm. 491). Bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 6b - 7a.

⁷ S a'î d b. A b d a l - 'A z i z N î l î (doğm. 357, ölm. 420). Bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 22b - 23a.

⁸ E l - H a s a n b. A l i N i ş â p û r î f a k î h E b u A l i B u s t î (?) (doğm. 405; ölm. 480). Bk. A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 6b

sinin ve elbisesinin temizliğine dikkat etmez ve kazurattan sakınmazdı. Buna rağmen, fıkıh sahasında kuvvetli bir müderris olan bu din adamı, diğer din adamlarının hürmetine nâil oluyordu. İhtiyarlayıp da gözleri görmeyince, (sokakta) çocuklar kendisini tâciz etmeye başladılar. Böyle hallerde bir zamanın meşhur ilim adamı, çocuklara küfrederdi.

Din adamları arasında çeşitli tesanüd misâllerine de sahibiz :

Bir tüccar - sûfi⁹, varını - yoğunu sûfilere yediriyordu. S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u hizmetinde de bulunan başka bir din adamı¹⁰, az veya çok eline geçen her şeyi şeyhlere ve sûfilere yedirmekle kalmaz, onlara ziyafet vermek ve kendilerini barındırmak için borç para alacak kadar ileri giderdi.

Din adamları arasındaki tesanüd, görünüşe göre, aile efradı arasındaki tesanüdden farksızdı. Bir din adamı¹¹, birlikte seyahat ettiği şeyhi öldüğü zaman kederinden deli olmuştu.

Tıpkı akraba gibi, din adamları da birbirlerine misafir oluyorlardı : Bir din adamı¹², T u s'a geldiği zaman, G a z a l î onu kendi evinde misafir etmiş ve ikramda bulunmuştu.

Devlet teşkilâtı dışında kalan bazı din adamlarının yaşayışları, hükümdarların ve ileri gelen devlet adamlarının hayatlarına benzemektedir. Meselâ bazı şeyhlerin, tıpkı hükümdarlar gibi, has hizmetçileri (*havâss-ı hadem*) vardı¹³. Bazı sûfiler ise kendiliklerinden meşhur bir şehin veya ilim adamının hizmetine giriyorlardı. Bu münasebetle kaynakta geçen şu garip olayı naklediyoruz : Salâh ehlerinden

⁹ A l i b. H a s a n E b u ' l - H a s a n (ölm. 478). Bk. A b d ü ' l - G a f i r F â r i s î, 67b.

¹⁰ S a ' d b. A b d a l - H a m î d E b ü S a ' d S u v â r î N i ş â p û r î (ölm. tarihi olarak kaynakta 401 veya 402 veriliyorsa da, galiba 501 veya 502 olacak). Bk. A b d ü ' l - G a f i r F â r i s î, 24 b.

¹¹ A b d ü ' l - B â k î b. Y ū s u f M e r â ğ î E b u T u r â b İ m â m doğm. 403; ölm. 492). Bk. A b d ü ' l - G a f i r F â r i s î, 57 a.

¹² M u h a d d i s Ö m e r b. E b î l - H a s a n D i h i s t â n î (ölm. 503). Bk. A b d ü ' l - G a f i r F â r i s î, 58b - 59a.

¹³ Ö m e r b. E c v e d E b i ' l - A b â s T a b b â h (ölm. 478). Babası, meşhur Z e y n u ' l - İ s l â m'ın has hizmetçilerinden idi. Bk. A b d ü ' l - G a f i r F â r i s î, 58 b.

ve müridlerinden para toplayarak kendi adını taşıyan bir m e d r e s e yaptıırıp, burada ders veren bir ilim adamı¹⁴, üzerine «hâl» galip geldiği zaman, her şeyi unutacak kadar dalgınlaşıyordu. Bu âlim N e s â'da bulunduğu sırada, hac etmek üzere yola çıkar. Kendisine hâdimlerinden bir sûfi refaket etmekte ve yol boyunca hizmetini görmektedir. Âlim, çölde bir şeyini kaybeder. S û f î hâdimi, bunu bularak efendisine iade eder. Âlim, kaybetiği şeyi alır ve kendisine teşekkür (dua) eyler. Âlim : «*Sen kimsin? Sanki seni bir defa görmüşüm gibi geliyor bana*» der.

Âlim sûfi : «*Sana şehirde hizmet ettim». Aile (ehl) mi, yakınlarımı ve şehrimi terkederek seninle yola çıktım, sana yol boyunca ve çölde refakat ettim. Sen (daha) «Seni bir defa görmüş gibiyim» diyorsun» diye bağırdı.*

Din adamlarının hükümdarlar gibi yaşadıklarına dâir asıl dikkate yaşayan bir olayı daha nakledeyim : N i ş â p û r reisi meşhur M e n î'î, İmam Z e y n ü'l - İ s l â m E ' b u'l - K a s ı m'ın önünde onun atının örtü (gashiye) sünü omuzunda taşıymıştı¹⁵. Devlet teşkilâtında yüksek bir vazife sahibinin - ne kadar meşhur olursa olsun - devlet teşkilâtı dışında olan bir din adamına böylesine saygı göstermesi hayrete şayandır. Halbuki, içtimaî hayat bahsinde de görüldüğü gibi, devlet adamları, meselâ bir vali ,ne kadar şöhretli olursa olsun, bir din adamını *reâyâ*'dan sayıyordu¹⁶.

Din Adamlarının Faaliyet Sahaları

Din adamlarını meşgûliyetleri bakımından başlıca üç grupta toplamak mümkündür.

- 1) Dinî ilimlerle meşgûl olanlar.
- 2) Sûfilikle meşgûl olanlar.
- 3) Ticaret ve zanaatla uğraşanlar.

¹⁴ H a s a n b. A l i E b û A l i D a k k â k (ölm. 504). Abdül-Gafir Fârisî, 1b-2a.

¹⁵ A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 17a.

¹⁶ A b d ü'l - G a f i r F â r i s î, 1b-2a.

Bu gruplar arasında yaşayış itibariyle olduğu gibi, hayat telâkileri ve devlete karşı tutumları bakımından da büyük farklar vardı. Biz önce birinci gruba mensup din adamlarının devlet teşkilâtı dışındaki faaliyet sahalarını söz konusu edeceğiz.

Hadis ve fıkıh, birinci gruptan din adamlarının en çok meşgûl oldukları ilim kollarını teşkil ediyordu¹⁷. Bâzan bir din adamının muhtelif ilim kollarıyla uğraştığı oluyordu. Meselâ bir din adamı aynı zamanda fıkıh ve hadis ile meşgul olduğu gibi¹⁸, bâzan hem fıkıh, hem tefsir¹⁹ veya hem fıkıh, hem de edebiyat ile meşgûl oluyordu²⁰. Bu arada fıkıh, fıkıh usulü, sûfi kelâmı ile birlikte Farsça ve Arapça dilleriyle uğraşan da vardı²¹.

Din adamları arasında, nâdir de olsa, müsbet ilimlerle uğraşanlar bulunuyordu. Meselâ imam ve ilim ailesinden bir din adamının hikmet ve tıp ile meşgûl olduğunu ve bu sahalarda kitaplar yazdığını biliyoruz²².

İkinci gruptan din adamlarına, yani tasavvuf erbabı'na gelince, görünüşe göre, Gazneliler zamanında ve hattâ ilk Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında dinî ilimlerle uğraşan din adamları ile tasavvuf erbabı arasında kat'i bir tefrik yapmak pek mümkün değildi. Zira, sûfilerin bir kısmı bu zamanda dinî

¹⁷ Tabakat kitaplarına bir göz atmak bu hususta fikir edinmek için kâfidir. Msl. Abdül-Gafir Fârisî'nin kitabında hayatlarından bahsettiği din adamlarından pek çoğu aynı zamanda ya muhaddis, ya da fakih'tir (Bk. *Kitâbu's-Siyâr*. Hem en her sayfada birkaç tane geçtiği için ayrı ayrı varaklarını göstermek imkânını bulamadık).

¹⁸ Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 57a : Abdül-Ganî b. Hâc Hûşemî (ölm. 460 küsür).

¹⁹ Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 95a—b : Heysam b. Muhammed (ölm. 467).

²⁰ Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 81a-92b : Nâsır b. Ahmed Tâsî (ölm. 468).

²¹ Abdül-Gafir Fârisî, 39a : Ubeydu'l-lâh b. Tâhir ibn Fûrek (ölm. 496). Bununla beraber Gazneliler zamanında 17 ilim dalında tahsil yapan da vardı. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 55a—b : Abdül-Kahir b. Tahir Bağdadî Sûlî (ölm. 417).

²² Abdül-Gafir Fârisî, 78a : Ebül-Fazl Mesûd b. Saîd Nîlî (doğm. 404; ölm. 480 küsür). Zaten aile ötedenberi bu iki ilim kolu ile meşguldü.

ilimlerle de meşğul oluyorlardı²³. Bu arada hem *fütüvvet* ehli'nden, hem sūfî olan bulunduğu gibi, hem tüccar, hem sūfî olan da vardı²⁴.

Tuğrul Bey zamanında hadisçi ve fakih sülâlesinden olanların meslek değiştirerek, yavaş yavaş sūfiliğe geçmeğe başladıkları²⁵,

²³ Msl. Nişâpûr ve çevresinde şu sūfîler aynı zamanda hadis ile de meşgul oluyorlardı :

1) Abdullah b. Yusuf Isfahânî (doğm. 315 - ölm. 407). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 81b.

2) Mansur b. Abd al-Vehhâb Şalencî (?) (ölm. 430 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 79b.

3) Hasan b. Abd Allah Ebû Ali Mukrî Şâşî. Hadis'e dair kitap yazmıştır. (Ölm. 441 den sonra). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 5a.

4) Hasan b. Muhammed Derbendî Ebu'l-Velîd Belhî (ölm. Semerkand 450 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 5b.

5) Dağ b. Mehdi Alevî Seyyid Ebû Muhammed Esterâbâdî Bustî (ölm. 450). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 19a-b.

6) Huseyn b. Muhammed Şîrâzî Ebu'l-Kasım (ölm. meçhul). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 9a.

Şu sūfî de aynı zamanda fıkıh ile meşguldu : Hüseyin b. Ali Ebû Abdullah Şîrâzî Kerecî (doğm. 345 - ölm. meçhul). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 9a.

Şu sūfîler ise aynı zamanda edîb veya edîb-nâhiv idiler :

1) Huseyn b. Muhammed Ebû Ahmed Verrâk Nişâpûrî (ölm. 440). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 9b.

2) Hasan b. Muhammed Ebû Ali Kumisî Ebû Âmir Nesevî (ölm. 449). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 4b.

Bu arada vâizlik yapan sūfî de vardı : Şâh b. İbrâhim b. Merdânşâh Tureysîsî (ölm. 430 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 30b.

Bu arada hem fıkıh, hem hadis ile meşgul olan sūfî de vardı : Yahya b. Ali Destgirdî (ölm. 431). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 96a. Bu sūfî, görüleceği gibi ayrıca müftülük ve kadılık da yapmıştı.

²⁴ Msl. Abdül-Melik b. Huseyn Sayrafî aileden muhaddis olduğu gibi «*fütüvvet*» ve «*tasavvuf*»u da babasından tevâris etmişti (ölm. 405). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 48a.

Hasan b. Muhammed Saffâr Fârisî-Nişâpûrî de hem tüccar, hem de sūfî idi. Ayrıca hadis de tahsil etmişti (ölm. 448). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 4b.

²⁵ Msl. bk. Abdur-rahman b. Muhammed Sayrafî (doğm. 355 - ölm. Babası Ebû Saîd Sayrafî'den önce). Hadis sülâlesine mensuptu; fakat kendisi sūfî olmuştur. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 41b.

diğer bir kısmının da gençliklerinde hadis veya fıkıh tahsil ettikleri halde, sonradan sūfilîği kabul ettikleri görülür²⁶. Bununla beraber, sūfilîğin ve hattâ sūfî sülâlelerinin daha çok önceleri teşekkül etmiş oldukları müşahede edilmektedir²⁷. Halbuki Alp Arslan zamanında sūfîlerin pek az kısmı aynı zamanda dinî ilimlerle meşgul olmakta²⁸, büyük bir kısmı artık kendilerini tamamiyle sūfilîğe ver-

²⁶ Msl. şu din adamları hadis tahsil etmişler, fakat sonradan sūfî olmuşlardır :

1) Ali b. Şucâ' Şeybânî Ebu'l-Hasan (ölm. 443). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 62a-b.

2) Hamza b. Muhammed Şerîf Ebû Tâlib Câferî Fârisî (ölm. 447). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 13a.

3) Hasan b. Abd al-Rahîm Ebû Muhammed Estevâî (ölm. Meçhul). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 5b.

²⁷ Msl. şunlar sūfilîği meslek edinmişlerdir :

1) Mansur b. Halef Ebu'l-Kasım Mağribî (ölm. Nişâpûr 415). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 79a.

2) Halef b. Mansur Ebu'l-Hasan Nişâpûrî (ölm. 425). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 18a.

3) Abd b. Ahmed Herevî (ölm. 430 küsur). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 73a.

Sūfî sülâlesinden olanlara misal olarak şunlar verilebilir :

1) Saîd b. İbrâhim Ebû Osman Nasrâbâdî: İlim, zühd ve tasavvuf ailesindendi (ölm. Herat 428). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 23b.

2) Saîd b. Muhammed Ebû Osman Mulkâbâdî (ölm. 451). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 22b.

²⁸ Şu şūfî, aynı zamanda fakih olup, hadis ailesine mensuptu : Abdullah b. Huseyn Verrâk (doğm. 423 - ölm. 471). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 35b.

Şu sūfîler de aynı zamanda mütekellim ve hâfız idi :

1) Galib b. Ali Ebû Müslim Râzî. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 73b-74a (ölüm yılı meçhul. Bununla beraber, müellifin çağdaşı olduğu kaynağın ifadesinden anlaşılmaktadır).

2) Ali b. Muhammed Nişâpûrî (ölüm yılı meçhul). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 65a.

miş bulunmaktadır²⁹. Bununla beraber, müderrislik yapan sûfilere de rastlanmaktadır³⁰.

Alp Arslan zamanında artık kadın sûfi de görülmektedir³¹.

Böylece yine Alp Arslan zamanında iki ayrı dinî sınıfın bütün özellikleriyle ortaya çıktığı dikkati çekmektedir.

²⁹Hemen hepsi de gençliklerinde hadis tahsil eden -Alp Arslan zamanını idrak etmiş -belli başlı sûfiler şunlardır :

1) Ömer b. İbrâhim Ma'arrî Nişâpûrî (ölm. 460 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 59a-b.

2) Tahir b. Abdullah Ebû Nasr Tûsî (ölm. 460 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 80a.

3) Abd al-Fettâh b. Abd ar-Rahman Muttarız (ölm. 462). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 57b.

4) Âli b. Ebî Mansur Sincârî (ölm. 470 küsür). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 69b.

5) Feth b. Muzaffer Bermekî (ölm. 473). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 76a.

6) Huseyn b. Ali Ebül-Kasım Muhtar (ölm. 473). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 10b.

7) Osman b. Muhammed Nesevî (ölm. 474). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 59b-60a.

8) Hibetallâh b. Abdalvâris Şîrâzî (ölm. 486). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 94b-95a.

9) Fazl b. Ahmed Sâidî Ferâvî (doğm. 414 -ölm. 487). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 75a-b.

10) Şâfî b. Âli Tureysîsî (doğm. 400 -ölm. 488). Bk. -Abdül-Gafir Fârisî, 82a.

11) Hamza b. Ahmed Rûdrâverî Ebû Tahir Hemedânî (ölm. 510). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 14a.

12) Ubeydullâh b. Abdallâh Herevî (doğ. 444 -ölm. 517). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 39a-b.

Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 39a-b. 517)

Bu arada ölüm tarihleri meçhul olan daha birçok sûfî mevcut ise de, Alp Arslan zamanını idrak edip etemedikleri malûm olmadığı için teker teker kaydetmedik. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 14a, 25a-b, 27a, 33b, 44a-45b, 51b-52a, 69b, 81a, 89b, 94a.

³⁰Nişâpûr'da Beyhakî ve Nizâmiye medresesinde müderrislik eden Süleyman b. Nâsır Ensârî (ölm. 512) buna misâl olarak veilebilir. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 29b-30a.

³¹Hurre Mubâreke (ölm. 490). Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 30a.

Sûfiler'in, kendi aralarında teşkilâtlandıkları, sûfi şeyhlerinin başı (*mukaddem*) ndan söz edilmesinden anlaşılıyor³².

Din adamlarının sûfi şeyhi oluncaya kadar nasıl bir hayat sürdükleri menakib kitaplarında uzun uzun anlatıldığı için burada tekrar söz konusu etmiyeceğiz³³. Yalnız bir gencin, şeyh oluncaya kadar meşhur sûfiler'in yanında onlara hizmet ederek yetiştiklerini zikretmekle yetineceğiz³⁴.

Geniş bir mürid kiltesi ile çevrili olan bazı tarikat şeyhleri, sûflikle ilgili vazifeler de alyorlardı³⁵. Bazı sûfiler de H o r a s a 'nda

³² Msl. «Z a m a n ı n ı n ş e y h i » F a z l u l l â h b. A h m e d E b û S a 'î d b. E b 'î l-Hayr M e y h e n î (ölm. 440)'nin «*Mukaddem şuyh'i-s-Sûfiyye ve ehl'l-ma'rife*» olduğu açıkça zikrediliyor. Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 74b-75a.

³³ K â z e r û n î için bk. M a h m u d b. O s m â n, *Firdevsu'l-Mürşidiyye*, nşr. F. M e i e r, Leipzig, 1943; E b û S a 'î d b. E b 'î l-Hayr için bk. M u h a m m e d b. M ü n e v v e r *Esrârü't-Tevhid*, nşr. Z e b î h u l l â h S a f â, Tahran, 1953; A h m e d - i C â m için bk. S e d ü d - D î n G a z n e v î, *Mahamât-ı Jendepîl*, nşr. H a ş m e t M u e y y e d, Tahran, 1961; A b d ü l - K a d i r G î l â n î için bk. W. B r a u n e, *Die Futûh al-Gaib des 'A b d â l - Q â d i r*, Berlin - Leipzig, 1933.

³⁴ Msl. Yukarıda söz konusu edilen muhaddis S û f î M a n s u r b. A b d â l - V a h h â b gençliğini «üsta d»lara hizmetle geçirmişti. (ölm. 430 küsür). Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 79b.

S û f î Ş â h b. A h m e d Ş a d y â h î (ölm. 474), İ m a m Z e y n ü l - İ s l â m 'a m e d r e s e 'de yemek sofrasında hizmet etmiş, ayrıca bazı işlerini üzerine almıştı. Kendisi sûfi olunca hizmet vazifesini görmekten geri kalmamıştı. Aynı zamanda iyi bir terzi olan bu sûfi, fakr içinde yaşardı. Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 82b.

S û f î M ü s a b. Ö m e r E b u 'l-M u z a f f e r E n s â r î (ölm. 486), de önce meşhûr E b û S a 'î d b. E b 'î l-H a y r 'a hizmet etmiş, sonra Z e y n ü l - İ s l â m 'a refakat eylemiş ve hizmetinde bulunmuştur. Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 90b. 91a.

S û f î A b d u l l a h b. M u h a m m e d K e r â b î s î de bir sûfi hâdimi idi (ölümü meçhul). Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 32b.

³⁵ Msl. Meşhur tarikat şeyhi S a 'î d b. F a z l a l l â h b. E b 'î l-Hayr M e y h e n î (ölm. 479) s û f i l e r 'in abdest almaları işini ve abdest hâne (*beytu'l-mâ = lieu d'aisance*) işlerini üzerine almıştı. N i ş â p û r 'a büyük «*ekârib*» ve «*eshâb*» kitlesiyle çevrili olduğu halde gelmişti. Bk. A b d ü l - G a f i r F â r i s î, 24a-b.

hankahlar'a bakır kap -kacak temin ediyor; mezarlar inşa ve tamir ediyordu ³⁶.

Bazı din adamları sûfi muhibliği ile şöret bulmuşlardı ³⁷. Kendi aralarında sûfi hâmilîği muhtelif şekillerde tezahür ediyordu. Meselâ, bir sûfi, fakirlerin ve sûfîlerin şeyhi olarak tanınmıştı. O, başka yerlerden gelen sûfîler'i zaviyesinde misafir ediyor, hizmetlerinde bulunuyor ve yiyeceklerini tedarik ediyordu ³⁸. Sûfîler için zaviye (*hankah*) inşa eden sûfi de vardı ³⁹.

Sûfîler'in ve sûfilîğin kendi sınıfları dışından da birçok hâmilîleri vardı. Bunlar ekseriyetle devlet teşkilâtında vazifesi olan kimselerdi ⁴⁰.

Diğer taraftan, birçok sûfi de fakir dostu idi ⁴¹. Bazıları da hem fakirlere hizmet eder, hem de fakir hayatı sürerlerdi ⁴².

Din erbâbı içinde meslek değişimi oluyordu. Meselâ, ötedenberi hadis ile meşgûl bir aileye mensup bulunan ve kendisi de hadis tah-

³⁶ Abdü'l-Vehhâb b. Ahmed Sakafî (ölm. 482) sûfîlere bu yolda yardımla şöret bulmuştu. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 54 b.

³⁷ Ali b. Hasan Gazzâl Fârisî, buna misal olarak verilebilir (doğm. 423 - ölm.482). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 70 a.

³⁸ Sûfî Dilârârm b. Ahmed b. Emrah Serahsî, bu bakımdan meşhurdur (ölümü meçhul). Serahsî'zaki zaviye (duveyre) sini bu işe tahsis etmişti. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 19b.

³⁹ İmam Zeynü'l-İslâm'ın amcasının oğlu Abdü'l-Vehhâb b. Abdü'r-Rahman Sülemî bunlardan biri idi. O, İstevâ bölgesinde sûfîler için zaviye inşa etmiş ve arazi vakfetmişti. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 54a.

⁴⁰ Reis ailesinden geldiği halde muhaddis olan, yani kendisini dinî ilimlere veren Osman b. Muhammed Mahmî (doğm. 392 - ölm. 481), Nişâpûrda sûfi muhibbi olarak gösterilmektedir. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 59b.

Amîd-i Horasan ile Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün hizmetinde bulunmuş olan —reis ve dihan sülâlesinden— Sa'îd b. Abdal-Hamîd Nişâpûr Estevâî (ölm. 502. Kaynakta 402 geçiyorsa da 502 olacak), şeyhlerin ve sûfîlerin sığındığı kimse olarak tanınmıştı. Abdü'l-Gafir Fârisî, 24 b.

⁴¹ Msl. Osman b. Muhammed Herrâs (ölüm tarihi meçhul). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 59 b.

⁴² Msl., Ali b. Ebî Nasr Sandûkî (ölm. 482). Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 69 b.

sil eden bir kimse, ecdat mesleğinden ayrılarak, sūfiliği meslek olarak seçebiliyordu ⁴³. Bu arada daha Alp Arslan zamanında devlet hizmetinde bulunan bir kimse, memuriyetini terkederek sūfilige geçmişti ⁴⁴.

Ticaret ve zanaatla-meşğul olan din adamları veya din ile ve dinî ilimlerle meşğul olan tüccar ve zanaatkârlar grubuna gelince, bilhassa ticaretle meşğul olanlar, daha önceki devirlerde olduğu gibi, Alp Arslan zamanında da oldukça büyük bir yekûn tutuyorlardı ⁴⁵. Halbuki, yukarıda gördüğümüz gibi, ticaretle meşğul olan sūfî pek nâdirdi. Tüccar din adamlarının çoğu hadis ilmi ile meşğul idiler. Görünüşe göre, bâzan dinî ilimlerden elde edilen kazanç, ticaretle elde edilen kazançtan fazla oluyordu ⁴⁶. Nitekim, bâzı tüccarların zamanla tâcirlik vasıflarının düştüğü ve faaliyetlerinin şeyhliğe münhasır kaldığı görülüyor ⁴⁷. Bâzan sülâleden tüccar olan bir kim-

⁴³ Msl. Abdullâh b. Huseyn Ebu Nasr Verrâk (doğ. 413 - ölm. 471). Bk. Abdü'l-Gâfir Fârisî 35b.

⁴⁴ Msl. Reis nâibi bulunan ve servet ve nimet içinde yüzen Abdü'r-Rahmân b. Mansur Ebû Sa'd ibn İr - Reis - Sâlâr (ölm. 474), bütün mevki ve serevini terkederek, tasavvufa meyletti. Bk. Abdü'l-Gâfir Fârisî, 43b - 44a.

Bilindiği gibi, meşhur Gazâlî de müderrisliği bırakarak sūffî olmuştur.

⁴⁵ Tüccar din adamlarına dâir «Devletin iktisadî ve malî siyaseti» bahsinde bilgi vereceğimiz için burada adlarını teker teker vermeyeceğiz. Ölüm tarihi sıralarına göre kaynaktaki yerlerini göstermekle yetineceğiz. Ölüm tarihleri malûm olanlar :

Abdü'l-Gâfir Fârisî, 37b, 43a, 164b, 69b, 54a, 75a, 92b, 43a, 38b, 76b - 77a, 75a, 78a, 28a - b, 57b, 73b, 81a - b.

Ölüm tarihleri meçhul olanlar :

Abdü'l-Gâfir Fârisî, 4b, 20a, 24b - 25a, 30b, 34a, 48a, 53a, 55a, 63a, 74b, 77a, 80b - 81a, 81a, 96a.

⁴⁶ Gençliğinde ticaretle meşgul olmuş bulunan Nasr b. Hasan Şâşî (doğm. 406 - ölm. 486) sonradan kendisini hadis ilmine vermiş, Arabistan ve Suriye'yi dolaşmış, mevki sahibi olmuş ve sayısız servet toplamıştır. Bk. Abdü'l-Gâfir Fârisî, 92b.

⁴⁷ Fazl b. Ahmed Ebû'l-Kasım İbn Ebî Harb Curcânî (doğm. 404 - ölm. 482) buna misâl olarak verilebilir. Bk. Abdü'l-Gâfir Fârisî, 75a.

senin tüccarlığı terkederek, dinî sınıfa geçtiği oluyordu⁴⁸. Tüccar din adamları arasında kazançlarını hadis erbabına sarf edenler⁴⁹ ve şehir reisliğinde bulunanlar da vardı⁵⁰.

A l p A r s l a n zamanında din adamlarının ticaret dışında ne gibi zanaatlarla meşgûl olduklarına dair fazla bilgimiz yoktur. Yalnız bir H a n e f î şeyhinin «kasab» lâkabiyle maruf olmasından, onun aynı zamanda kasaplık ile meşgûl olduğu neticesine varılabilir⁵¹.

S û f î l e r, sûfilik ve ticaretle uğraşan din adamlarına dair yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden, bu meslekten olanların, birkaç istisna ile, devlet teşkilâtında vazife almaktan, hattâ devlet adamları ile temasa geçmekten umumiyetle kaçındıkları anlaşılmıştır sanırız. Buna rağmen, resmî sıfatı olan din adamlarının, nâdir de olsa, sûfiligi himaye ettikleri görülmektedir^{51a}.

2) Din Adamlarının Devlet Teşkilâtı İçinde Hayat ve Faaliyetleri

Devletin Din Adamlarına Karşı Siyaseti

Görünüşe göre, daha önceki devirlerde devlet hizmetinde bulunan din adamlarından S e l ç u k l u İ m p a r a t o r l u ğ u'nda

⁴⁸ A l i b. İ s m a i l T ü s î (doğm. 414 - ölm. 478) buna misâl olarak gösterilebilir. Bk. A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, 69a-b.

⁴⁹ Bk. Ş e y h A b d u's-S a m e d b. E b î H a r b A h m e d C u r c â n î (ölm. 482) buna misâldir. Bu şeyh aynı zamanda gözcü (kehhâl) idi. Bk. A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, 54a.

⁵⁰ İ s f a h a n reisi E b û A b d a l l â h K a s ı m b. F a z l (ölm. 489) buna misâl olarak gösterilebilir. Bk. A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, 76b-77a.

⁵¹ A b d ü'l-H a m î d b. A h m e d C e n z î (?), (ölm. 479). Bk. A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, 53b.

^{51a} Reis ve dihkan evlâdından iken A m î d-i H o r a s a n'ın ve N i z â m ü'l-M ü l k'ün maiyetinde vazife alan şeyh S a î d b. 'A b d e l H a m î d N i ş â p û r î, sûfiler'le düşer - kalkar ve gelirini onlara sarf ederdi. Bk. A b d ü'l-G a f i r F â r i s î, 24b.

vazife almayanlar bulunduğu gibi⁵², ilk defa Selçuklu devrinde nüfuz sahibi olan⁵³ veya bu devlet teşkilâtında vazife alan din adamları da vardı⁵⁴.

Din adamlarının desteğini kazanmanın önemini hükümdarlardan fazla vezir Nizâm ü'l-Mülk'ün kavradığı anlaşılıyor. Zira, ayrıca görüldüğü gibi, Alp Arslan daha Horasan'da vassal bir hükümdar iken, Nizâm ü'l-Mülk, yaptığı ihsanlarla din adamlarından âdeta büyük bir ordu meydana getirmişti⁵⁵. Nizâm ü'l-Mülk'e göre Selçuklu Devleti'nin bekası

⁵² Msl. Kadı ailesinden gelen, yani Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yerine geçtiği devletlerde vazife alan Zeyd b. Muhammed Temîmî (ölm. 445) nin ilk Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in zamanında vazife almadığı anlaşılmaktadır. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 21a.

⁵³ Msl. Ebû Ubeyd Nâsır b. Hüseyin Hemedânî (ölm. 455), galiba ilk defa Selçuklu Devleti eyalet teşkilâtında vazife almıştı. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 91b.

⁵⁴ Msl. İmâm Rüknu'l-İslâm Hibetu'llâh b. Muhammed Bistâmî (ölm. 440), yeni kurulan Selçuklu Devleti'nde her sözü dinleniyor, büyük hürmet görüyordu. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 94a.

⁵⁵ Bk. İbnü'l-Esîr, nşr. Tornberg, X, 23; nşr. Bulak, IX, s. 13. Ayrıca görüldüğü gibi, Kutalmış ile taht mücadelesine giren Alp Arslan, rakibinin savaş sahasını sular altında bırakması üzerine hücumla geçip geçmemekte tereddüt etmiş bulunduğu bir sırada, Nizâm ü'l-Mülk'ün, Horasan'da kendisini zafere ulaştırarak —attıkları oklar şaşmayan —bir din adamları ordusu meydana getirdiğini söylemesi, Alp Arslan'ı şevke getirmiş, atını bataklığa sürmüş ve ordusunun da kendisini takibetmesi için kamçısı ile işaret etmişti. Vezir Nizâm ü'l-Mülk'ün şahsen himaye ettiği, ihsanlarda bulunduğu din adamlarının bazılarının adları kaynaklarda geçmektedir. Bunları teker teker zikretmek büyük bir yekün tutar. Bu hususta bir fikir edinmek için msl. bk. Abdül-Gafir Fârisî, 66b-67a, 64b, 81b-82a, 89b-90a, 78a, 80a-b, 24b, 52b, 65b, 45b-46a, 66a (varaklar din adamlarının ölüm sıralarına göre verilmiştir. Son üç din adamının sadece «sudûr» ve «ekâbir» e hizmet ettiğinden veya sudûr ve ekâbirin teveccühünü kazandığından söz edilmektedir. Sonuncu din adamının da ölüm tarihi meçhuldür.

İki din adamı, meşhur 'Bâherzî ile Fazl b. İsmail Temîmî, vezir Nizâm ü'l-Mülk adına eserler yazmışlardı. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 66b, 75b.

için gece - gündüz dua eden bu din adamları sayesinde, Selçuklu hükümdarı Alp Arslan her engeli kolaylıkla aşacaktır.

Selçuklu hükümdarları da, bu arada Alp Arslan'ın kendisi de din adamlarına kıymet veriyordu. Bunlardan bazıları, Sultânların ve vezirlerin nezdinde pek nüfuz ve haşmet sahibi oluyorlar, ordu ile beraber dolaşıyorlar ve hükümdar tarafından etrafa elçi olarak gönderiliyorlardı. Böylece, Sultânların ve vezirlerin teveccühlerine sahip olmak sadece manevî bakımdan değil, maddî bakımdan da pek kârlı idi : Devlete intisab edenler, bol dünya nimetlerine sahip oluyorlardı⁵⁶. Nitekim, devlet teşkilâtında vazife alan böyle bir din adamı, Nişâpûr'da büyük imar faaliyetlerine girişmiş ve sosyal yardımlarda bulunmuştu⁵⁷.

Görünüşe göre, devlet hizmetinde bulunmak, ticaret ile meşgul olmaktan çok daha kârlı idi : Tüccarlar arasında maruf olup, satış reis (*reisül - bâ'a*) liğine yükselmiş bulunan bir şeyh, devlet teşkilâtında bir iş «*amel min âmali's - Sultan*» alınca, zenginleşmiş, emlak ve akar sahibi olmuştu⁵⁸.

Görünüşe göre, diğer devlet büyükleri, bu arada valiler de din adamlarına karşı takibedilen siyasette Sultânları ve vezir-

⁵⁶ Msl. Ebû Abdullâh Hamd b. Muhammed Taberî (ölm. 474) bunlardan biri idi (bk. Abdül-Gafir Fârisî, 14b-15a). Bu din adamı, fazlı, nesebi ve mevki dolayısıyla gittiği ülkelerde hürmet görüyordu. Nişâmül-Mülk ile akrabalık münasebetleri kurması nimet ve haşmetini arttırmıştı.

Hatiblikte babasının «*nâibi*» olan Abdullah b. İsmail Sâbûnî de büyük hürmete ve haşmete nâil olmuştu. Vezirler (*sudûr*) ve büyükler (*ekâbir*) kendisini ziyarette yarış ediyorlardı. O, yüksek makamlara gelmiş, elçi olarak gönderilmişti (bk. Abdül-Gafir Fârisî, 34a).

⁵⁷ Nişâpûr reisi olan Hassân b. Saîd Menîî ölm. 463) pek çeşitli bakımlardan dikkati çeken bir devlet adamı idi (bk. Abdül-Gafir Fârisî, 16a vdd.).

⁵⁸ Bu Abdullah b. Muhammed b. Hasekeveyh idi. (Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 34a).

leri örnek alıyorlardı. Hattâ, bazan bir din adamı valinin teveccühünü kazandıktan sonra vezirin hizmetine geçiyordu⁵⁹.

Din adamlarını himaye hususunda 'â m î d-i H o r a s a n lâ-kabiyle meşhur olan ve muhtelif valiliklerde bulunan M u h a m m e d b. M a n s u r başta geliyordu⁶⁰.

Sivil devlet erkânı kadar olmasa bile, askerî erkân, yâni ü m e r â da din adamlarına hürmetkâr davranıyorlardı. Meselâ, öyle din adamı vardı ki, ü m e r â kendisini ziyaret ederek, teberrük eyeller ve meclislerinde hazır bulunurlardı⁶¹.

Din Adamlarının İşgâl Ettikleri Makam ve Memuriyetler

Din adamlarının devlet teşkilâtında işgâl ettikleri makam ve memuriyetler, söylemeğe hâcet yok ki, dinî hüviyetlerine uygun düşecek mahiyette idi. Gerçekten, onlar, devlet teşkilâtında daha ziyade dinle ilgili makam ve memuriyetlere tâyin ediliyorlardı.

Din adamları, görüldüğü gibi, aynı zamanda birkaç ilim kolu ile uğraşıyorlardı. Bunun neticesi olarak, bir din adamı birkaç dinî memuriyeti birden veya birkaç dinî memuriyetle birlikte dinî mahiyeti haiz olmayan bir memuriyeti işgâl edebiliyordu. Meselâ bir din ada-

⁵⁹ Reîs ve dîhkan evlâdından S a î d b. A b d a l - H a m î d S u v â r î N i ş â p û r î I s t e v â î (ölm. 502) önce M u v a f f a k'ın, sonra A m î d - i H o r a s a n'ın hizmetine girmiş, en sonra da S e l ç u k l u veziri N i z â m ü l - M ü l k'e hizmet etmeğe başlamış ve nedimlerinden olmuştu (bk. A b d ü l - G a f i r F â r î s î, 24b).

⁶⁰ Bk. A b d ü l - G a f i r F â r î s î, 5b - 6a, 7b, 71a. Â l i b. F a d d â l M ü ş â c i î M u ' i z z î bu devlet adamı adına B ü r h â n 'A m î d î adlı bir tefsir kitabı yazmıştı (bk. A b d ü l - G a f i r F a r î s î, 70b). İ m â m u l - H a r e m e y n, onu vâlinin evinde misafir ettirmişti (Bk. A b d ü l - G a f i r F â r î s î, 71a).

⁶¹ Ü s t a d H a s a n b. A l i E b û A l i D a k k â k (ölm. 504) buna misâl olarak verilebilir (Bk. A b d ü l - G a f i r F â r î s î, 1b).

mı kaynakta *kadı*, *hatib* ve *müderriş*⁶² veya *kadı*, *müftü* ve *müderriş*⁶³ olarak geçmektedir.

Kaynaklarda umumiyetle bir din adamının iki makamı işgâl ettiği görülmektedir. Meselâ, din adamı bir taraftan *medresede* müderrişlik yaparken, diğer taraftan aynı zamanda *müftülük*,⁶⁴ *kadılık*⁶⁵, *hatiblik*⁶⁶, *imamlık*⁶⁷ vazifesini görüyordu.

Kadılık yapan bir din adamı, bâzan müftülük makamını⁶⁸ veya evkaf mütevelliliği makamını da⁶⁹ işgâl ediyordu.

⁶² *Ebu'l-Alâ Sâ'id b. Mansûr* (ölm. 494) bu hususta tipik bir misâl teşkil etmektedir (Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 87b-88a). *Kadılkuzât* unvanını da kazanmış ve *Halife* tarafından elçilikle de gönderilmiş olan bu din adamının bütün bu makamları aynı zamanda işgal ettiği anlaşılmaktadır.

⁶³ *Yahyâ b. Abdallâh Nâsihî* (doğm. 425 — ölm. 495); (Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 96b).

⁶⁴ Msl. 1) *Belh Nizâmiye medresesi müderrişi Abdülilah b. Tâhir Şâhfûr* (ölm. 488) (bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 35a-b).

2) *Nesâ'da müderriş olan Ali b. Muhammed Hemedânî* (ölm. 478) (b. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 65a).

3) *Ebu'l-Feth Abdül-Melik b. Abdül-lâh* (ölm. 501). Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 49a.

4) *Ebu'l-Fazl Abdül-lâh b. Muhammed Cenzî* (!) (ölm. 477). Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 35b.

⁶⁵ *Ebu'l-Alâ Mansûr b. İsmail* (ölm. 470), kadılık vasfı dolayısıyla *Sultan* adına *Mezâlim mahkemesi başkanlığında* bulunmuştur. (Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 79b).

⁶⁶ 1) *Abdü'l-Vâhid b. Abdül-Kerim, Kuşeyrî* (doğm. 418-ölm. 494) (Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 52a-b).

2) *Ebu'l-Muzaffer Şâhfûr b. Muhammed Esferâyînî* (ölm. 506) (*Melikşah zamanında bir elçilik heyetinin başında Gazne'ye gönderilmiştir*). Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 82b-83a.

⁶⁷ *Ebü Turâb Abdül-Bâkî b. Yusuf Merâgî* (doğ. 403-ölm. 492). Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 57a.

⁶⁸ Msl. *Ebu'l-Fazl Nasr b. Mes'ûd Bîdilî* (*Abdü'l-Gafir Fârisî*, 93a-b) ile *Haneffî kadısı Ali b. Nasr Cürçânî* (ölm. 487). (Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 69b-70a).

⁶⁹ Msl. *Huseyn b. Ahmed* (doğm. 383-ölm. 475). Bk. *Abdü'l-Gafir Fârisî*, 10a-b.

Diğer taraftan, dinî mâhiyeti haiz olan bu makamlardan birinin veya birkaçının yanında, meselâ, şehir reisliği gibi dinî olmayan makamları işgâl eden din adamları da vardı ⁷⁰.

Daha yukarıdan beri verdiğimiz bu kısa bilgi bile devlet teşkilâtında vazife alan din adamlarının, müderrislik, müftülük, kadılık, hatiblik yaptıklarını göstermiştir sanırız. Yalnız son üç vazifede bulunanların mutlaka devlet teşkilâtı mensubu sayılmalarına karşılık, müderrislerin mutlaka devlet tarafından tâyin edilmediklerini, bu sebeple bazı müderrisler'in devlet teşkilâtı dışında kaldıklarını hatırdan çıkarmamak lâzımdır. Çünkü, bilindiği gibi, hususî şahıslar kendi adlarına ⁷¹ veya herhangi bir meşhur din adamı adına medreseler kuruyorlar ve burada ya kendileri ve çocukları ders veriyorlar, veya istedikleri âlimleri özel medreselere müderris olarak tâyin ediyorlardı. Bunlar arasında tıpkı sûfîler gibi, Sultan'lardan para ve vazife almaktan dikkatle kaçınanlar vardı ⁷².

Buna karşılık, ayrıca görüleceği gibi, Alp Arslan zamanında devlet adamlarının kurdukları medreselere tâyin edilen âlimleri devlet teşkilâtında vazifeli saymak mümkündür. Böylece, Selçuklu devrinde ilk defa Alp Arslan zamanında din adamları için devlet teşkilâtında yeni bir iş alanı açılmış demektir ⁷³.

⁷⁰ Ebû'l-Feth Abdü'r-Rezzâk b. Hassan Menîî (ölm. 491), görünüşe göre, Nişâpûr şehrinde hem hatib, hem müderris, hem de bu şehrin reisi idi (bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 54b.)

⁷¹ Ebû'l-Kassım Ali b. Hasan Alevî (doğm. 410 - ölm. 480) babasının Ebîver d'inde inşa ettirdiği medrese'de müderrislik etti. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 68a.

Ebû'l-Fazl Salih b. Ahmed el-Müezzîn (ölm. 474) Nişâpûr'daki Beyhakî medresesinde babasının yerine müderris ve hâfız-ı kütüb olmuştur.

Ebu Saîd Sadîk b. Abdü'r-Rahmân (ölm. 486) nın de şahsına ait medrese'si vardı. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 87b.

⁷² Msl. Abdü'l-lâh b. Muhammed b. Huseyn gibi. Bk. Abdü'l-Gafir Fârisî, 34a-b.

⁷³ İmparatorluğun her tarafında kurulan medreselere tayin edilen meşhur din ve ilim adamlarına dair bilgi için bk. Mehmet Altay Köymen *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV (1973), s. 99 - 100.

Görünüşe göre, din adamlarının büyük çoğunluğu devlet teşkilâtında sadece bir tek vazifeye tâyin ediliyorlardı. Meselâ, Tuğrul Bey zamanında olsun, Alp Arslan zamanında olsun, sadece kadılık makamını işgâl eden pek çok din adamı vardı⁷⁴. Bazı kadılar şüphesiz, hükümdar adına mezâlim divânı'na başkanlık ediyor⁷⁵ veya reislikle beraber mezâlim meclisi üyesi oluyordu⁷⁶. Aynı mütalâa hatiblik makamı için de ileri sürülebilir⁷⁷.

Din adamlarının buldukları memuriyetler, sıra ile şunlardır :

Reislik⁷⁸, muhtesiblik⁷⁹, hazinedarlık⁸⁰ veya

⁷⁴ Tuğrul Bey zamanı için bk. Abdül-Gafir Fârisî, 6a, 38b-39a, 45a, 48a, 84a, 96a; Alp Arslan zamanı için bk. Abdül-Gafir Fârisî, 96a, 67a, 51a, 44b, 87b, 78a, 76b, 73a, 29a, 70a, 70b, 96b (varaklar kadıların ölüm tarihleri sırasına göre verilmiştir).

Ölüm tarihleri malûm bulunmayanlar da şunlardır : Abdül-Gafir Fârisî, 21a-b, 31a-32a, 70a.

⁷⁵ Tuğrul Bey zamanında Ebû Ali Hasan b. İsmail İbn Saîd (ölm. 472) bu Selçuklu hükümdarı tarafından Nişâpûr kadılığına tayin edilmişti. Mezâlim'de sık sık bulunuyordu. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 6a.

Aynı zamanda müderris olan kadı Ebû'l-Alî Mansûr İbn İsmail, Sultan'lara ve raiyye'ye yakınlığı dolayısıyla Mezâlim makamını almıştı (ölm. 470). (Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 79b).

⁷⁶ Ömer b. Muhammed Bistâmî (ölm. 465) «Meclisü'l-mezâlim» erkânından idi (bk. Abdül-Gafir Fârisî, 58a-b).

⁷⁷ Msl. bk. Abdül-Gafir Fârisî, 34a, 62b, 66a-67b, 75b, 92b.

⁷⁸ Ebû'l-Kasım Ali b. Musâ (ölm. 457'den sonra), Merve reisi idi. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 63b-64a.

Reis ailesinden olan diğer iki din adamı için bk. Abdül-Gafir Fârisî, 76a, 89b.

Kadılıktan reisliğe yükselen din adamı için bk. Abdül-Gafir Fârisî, 25b-26a.

⁷⁹ Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 34a, 78b. İsimleri ile beraber geçtiği ve nerenin muhtesibi oldukları malûm olmadığı için, isimlerini kayda lüzum görmedik.

⁸⁰ Ebû'l-Hasan Ali b. Osman Fevâkihî (ölm. 518), doğruluğundan dolayı Herat'ta hazinedarlık ('amalü'l-hizâne')a tayin edilmişti. Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 72a.

hazinedarlıkla birlikte müşriflik⁸¹, ârızlık⁸², vakıf mütevelliliği⁸³.

Görülüyor ki, din adamlarından askerî mahiyeti haiz makamlarda bulunan hiç olmamıştır⁸⁴.

Yukarıdan beri verdiğimiz bilgiden, din adamlarının, daha ziyade kadılık, hatiblik, müftülük ve müderrislik gibi makamlarda bulunduğunu göstermiştir sanırız.

3) Devletin Mezheplere, Dinî - Fikrî Cereyanlara Karşı Tutumu

Devletin, mezheblere, dinî-fikrî cereyanlara karşı tutumu demek, şüphesiz, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başında bulunan Alp Arslan ile, hükûmetin başında bulunan Nizâm ü'l-Mülk'ün davranışları demektir. Gerçekten, imparatorluğun her mes'elesinde olduğu gibi, devletin mezheblere karşı taktibettiği siyasette de baş rolü bu iki büyük devlet adamı oynuyordu. Alp Arslan'ın iktidarı ele almasından sonra, veziri Nizâm ü'l-Mülk'ün de gayreti ile, mezheblerin ve cereyanların istikrara kavuştuğu, (mezhebler arasındaki) mücadele (*taassub*) nin son

⁸¹ Ebû Sehl Abdül-Melik b. Abdül-lâh Destî (?) (doğ. 406 - ölm. 488) Sûfî ailesinden iken, Sultan ile, her halde Sultan Tuğrul Bey ile Nişâpûr'dan Rey'e gelmiş, «hâzin» ve «müşrif» olmuştur. (Bk. Abdü'e-Gafir Fârisî, 48a). Önce hazindâr (*hâzin*), sonra müşrif olmuştur.

⁸² Şafiî vâizi Ebû Sa'îd Abdü'r-Rahman İbn Muhammed (doğm. 373 - ölm. 448), kaynakta «ârız» unvanı ile zikredilmektedir. (Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 42b-43a).

⁸³ Fakih Ebû'l-Feth Nâsır b. Ahmed İyâzî Serahsî, Nişâpûr'da bir vakıf memuriyetinde bulunmuştu. (Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 92a).

⁸⁴ Bununla beraber emîr unvanına aship bir din adamı avrdır. (Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 92a): Emîr Nasr b. Ahmed Mikâll.

bulduğu, kaynaklar tarafından teyid edilmektedir⁸⁵. Bundan anlaşılıyor ki, Alp Arslan zamanında devletin, mezheblere ve cereyanlara karşı belli bir siyaseti vardır. Mezhebler ve cereyanlar arasında âhengi korumak ve mücadeleye girişmelerine mâni olmak bu siyasetin esasını teşkil etmektedir. Daha önceki devirlerle ve intikal devresi olan Tuğrul Bey zamanı ile mukayese edilince, Alp Arslan zamanının bu bakımdan da bir dönüm noktası olduğu söylenebilir⁸⁶.

Alp Arslan'la veziri Nizâm ü'l-Mülk'ün mezhebler karşısındaki şahsî tutumları ve davranışları her zaman bu prensibe uymamaktadır Hanefîlik'le Şâfiîliğin bu Selçuklu hükümdarı ile veziri tarafından imkân ölçüsünde himaye edildiği görülmektedir. Meselâ, Alp Arslan'ın, resmî bir dinî siyaset prensibi olmasa bile, şahsî kanaatı itibariyle kendisinin mensub olduğu Hanefîliğin, başında bulunduğu imparatorlukta hâkim tek mezheb haline gelmesini istediği malûmdur. Gerçekten, bizzat Nizâm ü'l-Mülk'ün açıkça ifade ettiği gibi, Alp Arslan Hanefî mezhebine çok bağlı idi ve «vezirim (Nizâm ü'l-Mülk) Şafiî mezhebinden olmasaydı, (yani Hanefî mezhebinden olsaydı), ne iyi olurdu» diyordu⁸⁷. Böylece bu Selçuklu hükümdarı, devlette Şafiîliğin varlığına istemeyerek, razı olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan, yine Nizâm ü'l-Mülk'e göre İslâm'da temiz, iyi ve doğru yolda olan iki mezheb vardır; biri Ebû Hanîfe mezhebi; diğeri de Şafiî mezhebidir⁸⁸.

⁸⁵ Bk. Sübkî; III, s. 252; ayrıca bk. Abdül-Gafir Fârisî, 48b, 68b. Mezhebler karşısında, Alp Arslan zamanında takibedilen tarafsızlık siyasetinin Melikşah zamanında ad devam ettiği görülmektedir. Nitekim, bu cihet vezir Nizâm ü'l-Mülk'ün, Ebû İshak Şîrâzî'ye hitaben yazdığı mektupta açık olaark ifade edilmektedir. Bk. İbn ü'l-Cevzî, VIII, 312; Fransızca terc. G. Makdisî, *İbn 'Aqil*, 365.

⁸⁶ Selçuklu devrinin dinî bakımdan bir dönüm noktası olduğu hususunda bk. A. Bausani, *Religion in the Seljuq Period*, Cambridge History of Iran, V, Cambridge, 1968, s. 302.

⁸⁷ Bk. *Siyâset-nâme*, nşr. Darke, s. 122; nşr. Halhâlî, s. 69. Ayrıca bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*, Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7, s. 78.

⁸⁸ Bk. *Siyâset-nâme*, aynı yerler.

Görünüşe göre, Alp Arslan ile veziri Nizâm ü'l-Mülk'ün, kendi mezheplerini diğer mezheblere tercih etmeleri, arzu ve temâyül sınırları içinde kalmamaktadır. Hükûmdarla veziri devlet teşkilâtı dışında tarafsız davranmağa ne kadar gayret ederlerse etsinler, devlet teşkilâtındaki dinî makamlara tâyinler yaparken, birinci derecede Hanefî mezhebinden, ikinci derecede de Şafiî mezhebenden elemanları tercih ettikleri görülmektedir. Bu siyasetin daha Tuğrul Bey'in zamanından beri uygulanmağa başladığı dikkati çekmektedir: O, Mave râ ü'n-n e h r'den nezdine gelen bir Hanefî'yi İsfahan kadılığına tâyin etmişti⁸⁹.

Hanefilik, bazan Şafiilik aleyhine de gelişme kaydediyordu: Eskidenberi Nişâpûr'da hatiblik ve reislik, Şafiî mezhebenden olan din adamlarının, kadılık ise Hanefî mezhebenden olan din adamlarının elinde iken, Tuğrul Bey'in saltanatı zamanında bu usul değiştirilmiş, hatiblik ve reislik makamı da Hanefî mezhebenden mutaasib bir din adamının uhdesine verilmişti⁹⁰. Buna karşılık, Nizâmîye medreselerine münhasıran Şafiî mezhebenden olanların müderris tâyin edildiğini ayrıca gördük⁹¹.

Hanefî mezhebinin himaye edilmesi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtına da inhisar etmiyordu: Daha Tuğrul Bey zamanında, Halife, Selçuklu hükümdarı ile vezirine yaklaşmayı sağlamak düşüncesiyle, bir tavsiye üze-

⁸⁹ Bk. Abdül-Kadir Kureşî, *Cevâhîrül-Muzî'a*, I, s. 364 vd : Ali b. Ubeydu'l-lâh Hatîbî,

⁹⁰ Bk. Abdül-Gafir Fârisî, 68a-b : Ali b. Hasan Sandalî.

⁹¹ XII. asırda, yani Nizâm ü'l-Mülk'ün ölümünden sonra bile, Nizâmîye medreselerine müderris olabilmek için Şafiî mezhebenden olmak şart idi. Meselâ, Mübârek b. Mübârek (doğm. 502 - ölm. 612) Hanbelî iken, sonraadn' Hanefî oldu. Nizâmîye medresesinde Nahiv müderrisliğine tayin edildiği zaman, Şafiî mezhebine geçti. Bk. Yakut, *İrsâd*, VI, s. 235 - 236.

rine, H a n e f î mezhebinden bir din adamını Halifelik Baş Kadılığına tâyin etti ⁹².

Devlet teşkilâtında vazife verilirken, Tuğrul Bey zamanında takibedilen bu siyasetin, halefi Alp Arslan zamanında da aynen tatbik edildiği şüphesizdir.

Alp Arslan zamanında Selçuklu Devleti'nin dinî ve fikrî cereyanlara karşı tutumu, her zaman, sünnî mezheblere karşı tutumuna dâir yukarıda ileri sürdüğümüz prensib çerçevesi içinde, şüphesiz, mütalâa edilemez. Bununla beraber, gerek sünnî olmayan mezhebler, gerekse sûfilik, mutezilelik, kerrâmiye, felsefe v.s. gibi dinî ve fikrî cereyanlar, devletin menfaatlarına hâlel getirmek, sosyal huzuru ve düzeni sarsıcı bir durum yaratmamak kaydı ve şartı ile geniş bir müsamaha zihniyeti ile karşılanıyordu.

Alp Arslan'ın devlet teşkilâtına sünnî olmayanları almak hususunda ne kadar titiz davrandığını ayrıca gördüğümüz için ⁹³, burada tekrar etmiyeceğiz.

⁹² İbn Mâkûlâ'nın ölümü üzerine, meşhur iş adamı ve Haneblî hâmisî Ebû Mansûr b. Yusuf'un tavsiyesi ile Hanefî mezhebinden Ebû Abdül-lâh Damganî'yi baş kadılığa atın etmişti. Bu hususta bk. G. Makdisî, İbn Aqîl, s. 173, 181; ayn. müellif, El², İbn Aqîl mad.

⁹³ Bk. Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan Zamanı Selçuklu Saray Teşkilâtı ve Hayatı*. D T C F Tarih Araştırmaları Dergisi, IV/6-7 (1966).

EK :

Makalede geçen hicrî tarihlerin milâdî karşılıkları okuyuculara kolaylık sağlamak üzere, aşağıda gösterilmiştir :

Hicrî	Milâdî	Hicrî	Milâdî
315	927	420	1029
345	956 — 7	423	1032
355	966	425	1033 — 4
357	968	428	1036 — 7
373	983 — 4	430	1038 — 9
383	993	431	1039 — 40
392	1001 — 2	440	1048 — 9
397	1006 — 7	441	1049 — 50
400	1009 — 10	443	1051 — 2
403	1011 — 2	444	1052 — 3
404	1013 — 4	445	1053 — 4
405	1014 — 5	447	1055 — 6
406	1015 — 6	448	1056 — 7
407	1016 — 7	449	1057
409	1018 — 9	450	1058
410	1019 — 20	451	1059
413	1022 — 3	455	1063
414	1023 — 4	457	1065
415	1024 — 5	460	1067 — 8
417	1026	462	1069 — 70
418	1027	463	1071 — 71

Hicrî	Milâdi	Hicrî	Milâdi
465	1072 — 3	488	1095
467	1074 — 5	489	1096
468	1075 — 6	491	1098
470	1077 — 8	492	1098 — 9
471	1078 — 9	494	1100 — 1
472	1079 — 80	495	1101 — 2
473	1080 — 1	496	1102 — 3
474	1081 — 2	497	1103 — 4
475	1082 — 3	501	1107 — 8
477	1084 — 5	502	1108 — 9
478	1085 — 6	503	1109 — 10
479	1086 — 7	504	1110 — 1
480	1087 — 8	506	1112 — 3
481	1088 — 9	510	1116 — 7
482	1089 — 90	512	1118 — 9
486	1093	518	1124
487	1094	612	1205 — 6

İ Ç İ N D E K İ L E R

GİRİŞ :

DİN VE DEVLET ..... 127—128

I

TUĞRUL BEY ZAMANINDA DEVLETİN DİNİ
SİYASETİ ..... 128—129

II

ALP ARSLAN ZAMANINDA DEVLETİN DİNİ SİYASETİ 129—152

A — Alp Arslan Zamanında İmparatorluk içinde
Takibedilen Dinî Siyaset ..... 1301) Din Adamlarının Devlet Teşkilâtı Dışında Hayat
ve Faaliyetleri ..... 130*Din Adamlarının Hususî Hayatlarından Sahneler* ..... 131*Din Adamlarının Faaliyet Sahaları* ..... 1342) Din Adamlarının Devlet Teşkilâtı İçinde Hayat
ve Faaliyetleri ..... 142*Devletin Din Adamlarına Karşı Siyaseti* ..... 142*Din Adamlarının İşgâl Ettikleri Makam ve Memuriyetler* 1453) Devletin Mezheplere, Dinî - Fikrî Cereyanlara
Karşı Tutumu 149

EK ..... 153—154